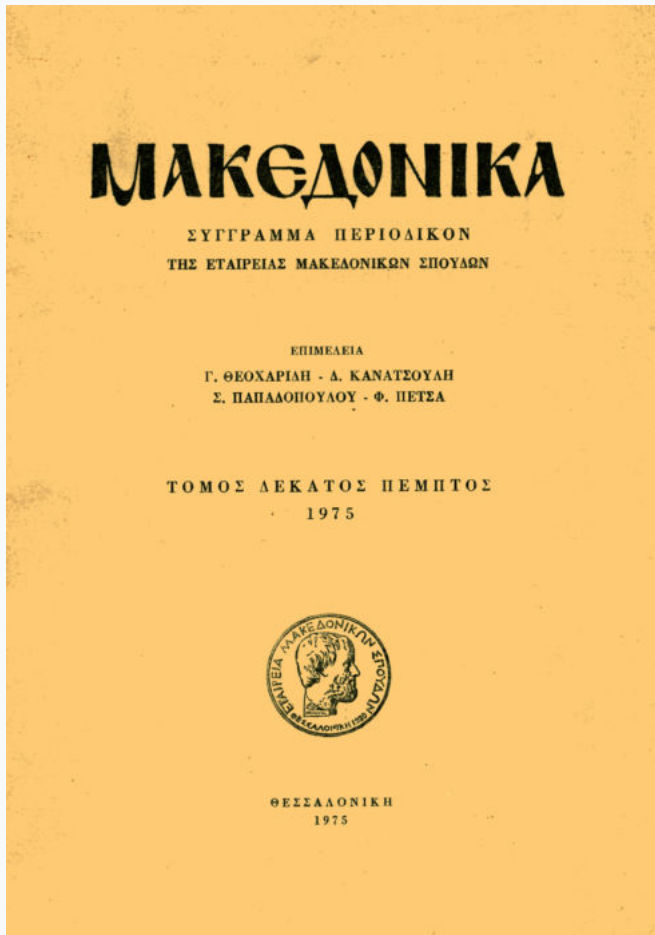

Μακεδονικά

Τόμ. 15, Αρ. 1 (1975)

Οι Έλληνες και Επανάσταση του 1875 στη Βοσνία και στην Ερζεγοβίνη

Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής

doi: [10.12681/makedonika.604](https://doi.org/10.12681/makedonika.604)

Copyright © 2014, Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσιρπανλής Ζ. Ν. (1975). Οι Έλληνες και Επανάσταση του 1875 στη Βοσνία και στην Ερζεγοβίνη. *Μακεδονικά*, 15(1), 1-14. <https://doi.org/10.12681/makedonika.604>

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1875 ΣΤΗ ΒΟΣΝΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΡΖΕΓΟΒΙΝΗ*

Θα ήταν υπερβολή να δεχθούμε σήμερα την άποψη ότι η ελληνική κοινή γνώμη έμεινε σχεδόν αδιάφορη, ή, κατά την έκφραση του Γάλλου πρεσβυτή στην Αθήνα Joseph-Jules marquis de Gabriac, «ήρεμη στο βάθος και ταραγμένη στην επιφάνεια» απέναντι στην εξέγερση των Έρζεγοβινίων και Βοσνίων κατά το καλοκαίρι του 1875¹. Παλαιές και νέες μαρτυρίες αποδεικνύουν ότι και το έτος αυτό και το επόμενο (1876), πριν φτάσουμε στην έκρηξη της λαϊκής όργης του 1877-78 έναντι της άσπογης ούδετερότητας της κυβερνήσεως, υπήρξαν έντονες εκδηλώσεις συμπαθείας και προθυμίας για συμμετοχή των Ελλήνων στον αγώνα των Σέρβων επαναστατών. Η εξέταση των σχετικών πηγών θα διευκολύνει ασφαλώς τους ιστορικούς της περιόδου να αποκρυσταλλώσουν σαφέστερη αντίληψη για τα γεγονότα της μεγάλης εκείνης κρίσεως τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος.

1. Συγκεκριμένα, δὲν ἔτυχε νὰ διερευνηθοῦν ὡς τώρα οἱ ἀντιδράσεις τῶν Κρητικῶν μόλις πληροφορήθηκαν τὴν ἐπανάσταση στὴν Ἑρζεγοβίνη καὶ τὴ Βοσνία. Οἱ ἐκθέσεις τοῦ Ρώσου προξένου στὴν Κρήτη Λαγόφσκι, ποὺ διατηροῦνται στὰ ἀρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσίας, ἂν μελετηθοῦν σὲ ὅλη τους τὴν ἑκταση, θὰ προσφέρουν, νομίζω, ἀποκαλυπτικὲς εἰδήσεις. Αὐτὸ τουλάχιστο φαίνεται ἀπὸ τὴ σύντομη μελέτη τῆς V. N. Kondrat'eva². Ἐτσι βεβαιωνόμαστε γιὰ τὶς ἀκόλουθες καταστάσεις ποὺ διαμορφώθηκαν στὴν Κρήτη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1875:

α) Ὁ κυβερνήτης τοῦ νησιοῦ Σαμίχ πασάς δὲν ἐνέκρινε τὴν ἀποστολὴ ἀπὸ τὴν Κρήτη τριῶν τουρκικῶν ταγμάτων στὴν ἐπαναστατημένη Ἑρζεγοβίνη, ὅπως ζητοῦσε ἡ Ὑψηλὴ Πύλη, γιὰτι φοβόταν μήπως διαταραχθῇ ἡ τάξη ἀπὸ τὴ μείωση στρατιωτικῶν δυνάμεων³.

---

* Ἀνακοίνωση ποὺ παρουσιάστηκε στὸ διεθνὲς συνέδριο γιὰ τὰ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴν ἐκρηξὴ τῆς ἐπανάστασεως στὴ Βοσνία καὶ στὴν Ἑρζεγοβίνη, καὶ γενικὰ γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Κρίση τῶν ἐτῶν 1875-1878 (Σαράγεβο, 1-3 Ὀκτωβρίου 1975). Τὸ κείμενο τῆς ἀνακοινώσεως στὰ γαλλικὰ θὰ συμπεριληφθῇ στὰ πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου.

1. Édouard Driault-Michel L'héritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, τ. 3, Paris 1925, σ. 388-389.

2. V. N. Kondrat'eva, *Iz istorii nacional'no-osvoboditel'noj bor'by na Krite*, «Učenyje Zapiski Instituta Slavjanovedenija», τ. 30 (1966), σ. 131-135 (ὁ τόμος ἀφιερώνεται στὸ *Nacional'no-osvoboditel'noe dviženie Južnyh Slavjan*).

3. Ἐ.ἀ., σ. 131.

β) Οί κάτοικοι της μεγαλονήσου ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1875 ἀνυπομονοῦν, κινοῦνται, πιέζουν τὸν Ἑλληνα πρόξενο Λογοθέτη, στέλλουν ἐπιστολὴ στὸν πρωθυπουργὸ τῆς Ἑλλάδος, ἐκφράζοντας τὴ θλίψη τους γιατί ἡ κυβέρνησις «βλέπει χωρὶς θερμὴν τὰ γεγονότα στὴ Βοσνία καὶ Ἑρζεγοβίνη καὶ δὲν σκέφτεται τὴν ἀνυπομονησίαν τῶν Κρητικῶν στὴν παρούσα εὐνοϊκὴ ἐποχὴ»· σχεδιάζουν ἀκόμη νὰ στείλουν στὶς ἐπαναστατημένες περιοχὰς 300 ἐθελοντές¹.

γ) Οἱ ἀρχηγοὶ καὶ καπετάνιοι τῆς Κρήτης ἀπηύθυναν στὶς 5 Σεπτεμβρίου 1875, ἀπὸ τὸν Ψηλορείτη (Ίδη), συγκινητικὸ καὶ ἐγκάρδιο γράμμα πρὸς τὰ «ἀγαπημένα τους ἀδελφία» τοὺς ἐπαναστάτες τῆς Βοσνίας καὶ Ἑρζεγοβίνης. Μὲ τὸ γράμμα αὐτὸ οἱ Κρήτες πολεμιστὲς ἀποκρούουν τὴν κατηγορίαν ἐνὸς μέρους τοῦ σλαβικοῦ τύπου γιὰ ἀδιαφορίαν πρὸς τὸν ἀγῶνα τῶν Σλάβων, τονίζουν ὅτι δὲν ξεχνοῦν τὴ βοήθειάν τους καὶ παραμένουν εὐγνώμονες γιὰ τὴν συμβολὴν τους στὴν Κρητικὴ ἐπανάστασιν· διαβεβαιώνουν, τέλος, ὅτι, μόλις ἡ Σερβία καὶ τὸ Μαυροβούνιο μποῦν στὸν πόλεμον, θὰ ἀκουστοῦν καὶ τὰ δικά τους ντουφέκια στὰ αἵματοβαμμένα βουνά².

δ) Στὸν Κρητικὸ λαὸ οἱ ἐπιτυχίαι τῶν Ἑρζεγοβινίων προκαλοῦν εὐχάριστες ἐντυπώσεις (Νοέμβριος 1875), ἐνῶ ὅπλα καὶ πολεμοφόδια φθάνουν στὸ νησι καὶ οἱ ἐλπίδες νὰ μετουσιωθῇ ἡ συμπάθεια σὲ ἐπαναστατικὸ ζέσπασμα, καθὼς περνᾷ ὁ καιρὸς, πολλαπλασιάζονται. Κατὰ τὸ 1876 μάλιστα οἱ Κρητικοὶ σὲ διάφορες περιφέρειαι δίνουν μέσα σὲ ἐνθουσιώδεις τελετὰς τὸν ἀδελφικὸ ὄρκον καὶ ὀπλίζονται. Φτάνουν στὸ σημεῖο ἀκόμη ὀπλαρχηγοὶ νὰ δηλώσουν ἀπερίφραστα, τὸ ἐπόμενο ἔτος (1877), ὅτι δὲν χρειάζονται τίς ἀποφάσεις τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως, ἀλλὰ μόνοι τους θὰ φροντίσουν τὸν ἑαυτοῦ τους³.

Ἡ ἐπανάστασις στὴν Κρήτη ὀλοκληρώνεται πραγματικὰ μέσα στὸ 1878⁴.

1. Kondrat'eva, ἔ.ἀ., σ. 132.

2. Ἐ.ἀ., σ. 135, ὅπου παρατίθεται τὸ ἔγγραφο σὲ μετάφρασιν στὰ ρωσικά. Τὸ πρωτότυπο κείμενον τῆς ἐπιστολῆς, κατὰ τὴ συγγραφά (σ. 135 σημ. 30), σώζεται στὰ ἑλληνικά καὶ στὰ γαλλικά.

3. Ἐ.ἀ., σ. 133, 134. Πρβλ. τὴ φήμην ποὺ κυκλοφοροῦσε στὴν Εὐρώπῃ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1875 ὅτι κατὰ τὴν ἐπικείμενη ἀνοιξὴ οἱ Κρητικοὶ θὰ κινήθουν· νότα τοῦ Andrassy τῆς 30 Δεκεμβρίου 1875 στὸν τὸμ. Affaires Étrangères. Documents Diplomatiques, Affaires d' Orient. 1875-1876-1877, Paris 1877, σ. 69.

4. Μ. Γ. Παρλαμάς, Πρωτόκολλον τοῦ Γενικοῦ ἀρχηγείου τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1878, «Κρητικὰ Χρονικά», τ. 8 (1954), σ. 171-203. Μετὰ τίς τελευταῖαις ἐρευναις γιὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία (πρβλ. Ι. Σ. Νοτάρη, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1966, καὶ Εὐαγγέλιον Κωφοῦ, Ἡ ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ 1878, Θεσσαλονίκη 1969) ἐπιβάλλεται ἡ ἐξέτασις παρόμοιων κινήματων καὶ στὶς ἄλλαις ἐλληνικαῖς ἀλύτρωτες περιοχαῖς καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ σύνθεσις ἑπειτα ὄλων τῶν γεγονότων μετὰ τὴν

Τότε όμως τα αποτελέσματα όχι μόνο για τη μεγαλόνησο, αλλά και γιαλόκληρο τόν έλληνισμό, υπήρξαν μηδαμινά.

Όφείλουμε ωστόσο να υπογραμμίσουμε την ήθική, έστω, συμπαράσταση των Κρητικών πρὸς τοὺς Βοσνίους καὶ Έρζεγοβίνους, όχι μόνο γιατί παρέμενε ὡς τώρα παραγνωρισμένη, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὸν ἐξῆς λόγο: Χάρη στὴ μεγάλη Κρητικὴ Έπανάσταση τοῦ 1866, ἡ Τουρκία βρέθηκε σὲ δύσκολη θέση, ἀπέναντι στοὺς Σέρβους, ὥστε τελικὰ ὑποχρεώθηκε, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1867, νὰ ἀποσύρῃ τὶς φρουρὲς τῆς ἀπὸ τὶς σερβικὲς πόλεις τοῦ Βελιγραδίου, τοῦ Σαμπάτς, τοῦ Σμεντέρεβο καὶ τοῦ Φετισλάμ. Τὸ μεγάλο αὐτὸ κέρδος τῆς Σερβίας ἀναγνωρίστηκε ἀμέσως ὅτι ὀφειλόταν στὶς θυσίες τῶν Κρητικῶν¹. Έτσι, λίγα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1875, προβλήθηκαν συχνὰ ἐπιφυλάξεις ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη ὡς πρὸς τὴ χρησιμότητα τῆς συνεργασίας μὲ τοὺς Σέρβους, μὰ πὺ οἱ τελευταῖοι ἐβγαίνουν κερδισμένοι². Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ θὰ προσπαθήσῃ μάταια νὰ τὴ διαλύσῃ ὁ Λεωνίδας Βούλγαρης³, ὁ ὁποῖος καὶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ πιὸ κάτω. Καὶ ὅμως οἱ Κρητικοί, πὺ μὲ τὸν ἀγῶνα τοὺς βοήθησαν τοὺς Σέρβους στὰ 1867, χωρὶς νὰ αἰσθάνωνται καμιά πικρία, πρῶτοι αὐτοὶ ἐξεδήλωσαν καὶ μὲ λόγια καὶ μὲ πράξεις τὴ συμπαθεία τοὺς πρὸς τοὺς ἐπαναστάτες τῆς Βοσνίας καὶ τῆς Έρζεγοβίνης. Καὶ ἂν ἡ συμμετοχὴ τοὺς δὲν ὑπῆρξε ἔντονη, τὴν αἰτία τὴ βρίσκουμε στὰ λόγια, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ πρῶθυπουργὸς Κουμουνδοῦρος ἀπευθυνόταν στοὺς ξένους πρεσβευτὲς στὴν Ἀθήνα, τὸ 1876: «Σὲ μᾶς τὸ χρωστᾶτε, τὸ ὅτι δὲν παρατηρήθηκε ἐξέγερση στὴν Κρήτη»⁴. Εἶναι βέβαια γνωστὸ μὲ ποῖο τρόπο ξόφλησαν οἱ Μεγάλες Δυνάμεις τὸ χρέος αὐτὸ στὴν Ἑλλάδα.

2. Καὶ στὴν Κύπρο ἐπίσης φαίνεται πὺς παρατηρήθηκαν κινήσεις τῶν χριστιανῶν. Οἱ ἐνδείξεις δὲν εἶναι πλήρεις. Ἡ ἀξιοπιστία τοὺς ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῇ. Ὁ Λαγόφσκι συγκεκριμένα, κατὰ τὸ 1876, ἀναφέρεται σὲ Κυπρίους ἀρχηγοὺς πὺ μὲ τὴ φλογερὴ φαντασία τοὺς ἀναμένουν καλυτέρευση τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς τοὺς μετὰ τὴ διακοίνωση Andrassy⁵. Δὲν θὰ ἦταν τολμηρὸ, πιστεύω, νὰ συνδυασθῇ ἡ πληροφορία αὐτὴ μὲ τὴ μαρτυρία (14 Δεκεμβρίου 1875) τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη Jean-François-Guillaume comte de Bourgoing σχετικὰ μὲ αἵματηρὸ

ἀμοιβαία ἐξάρτησή τοὺς καὶ μέσα πάντα στὸν βαλκανικὸ χῶρο. Ἀξιόλογη προσπάθεια ὡς πρὸς τὸν τομέα αὐτὸν καταβάλλεται στὸ πρόσφατο βιβλίο τοῦ Evangelos Kofos, *Greece and the Eastern Crisis 1875-1878* (ἐκδ. IMXA ἀριθ. 148), Thessaloniki 1975.

1. D. Djordjević, Ἱστορία τῆς Σερβίας. 1800-1918, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 160-161.

2. Έ.α., σ. 189-190.

3. Λεωνίδας Α. Βούλγαρης, Ἀποκαλυφθῆτω ἀλήθεια, Ἀθήνησι 1878, σ. 76-77.

4. Driault-Lhéritier, ἔ.α., σ. 392.

5. Kondrat'eva, ἔ.α., σ. 133.

γεγονός στην Κύπρο εξ αιτίας του μουσουλμανικού φανατισμού¹. Είναι σαφές ότι η επανάσταση των δύο σερβικών περιοχών προκάλεσε και στους χριστιανούς και στους Τούρκους του νησιού εκνευρισμό και άναζωπύρωση του φανατισμού.

3. Στην ελληνική πρωτεύουσα παίζεται το διπλωματικό παιχνίδι των Μεγάλων Δυνάμεων εις βάρος μιάς άβουλης κυβερνήσεως, ή οποία τότε με τον Α. Κουμουνδούρο και τότε με τον Ε. Δεληγεώργη εκπροσωπεί τη ρωσική ή την αγγλική πολιτική, αντίστοιχα. 'Αλλά ό τσάρος ύποσχόταν στην 'Ελλάδα λιγότερα απ' όσα ή 'Αγγλία πού δέν ύποσχόταν τίποτε². 'Η άπάντηση του Κουμουνδούρου στην πρόσκληση του ήγεμόνα της Σερβίας Μιλάνο για στρατιωτική συνεργασία ύπηρεε άρνητική. Στο τηλεγράφημα της 11/23 Φεβρουαρίου 1876 ό ίδιος ό βασιλιάς Γεώργιος ύπογράμμισε περισσότερο τό εδάφιο πού άναφερόταν στην έλλιπέστατη στρατιωτική παρασκευή της 'Ελλάδος³. Αυτή ήταν ή επίσημη δικαιολογία της ελληνικής κυβερνήσεως, ή οποία και τονίστηκε από την άρχή της κρίσεως του 'Ανατολικού Ζητήματος. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ό ελληνικός στρατός ήταν άπαράσκευος για πόλεμο.

Την κατάσταση αυτή κατακρίνει καυστικότατα ό γνωστός συγγραφέας και όξυδερκής πολιτικός σχολιαστής Έμμανουήλ Ροΐδης. Σε όρθρο πού δημοσίευσε στη σατιρική έφημερίδα «'Ασμοδαίος» της 10 Αυγούστου 1875 έπαινει τη Σερβία και τά άλλα βαλκανικά κράτη για τόν αξιόμαχο και άρτια έξοπλισμένο στρατό τους, ένώ τονίζει τό άποδιοργανωτικό σύστημα των ένόπλων δυνάμεων της χώρας του.

Οί διαπιστώσεις του δέν βρίσκονται μακριά από την πραγματικότητα, καθώς άναφέρει χαρακτηριστικά: «'Εξ όλων των κατοικούντων έπί του πλανήτου μας διπόδων ό 'Ελλην στρατιώτης είναι τό όλιγαρκέστερον, και έν τούτοις τό δαπανηρότερον· άρκεΐται μέν εις άρτον και έλαιάς, άλλ' ίνα διοικηθί έχει, φαίνεται, ανάγκην στρατηγών, ταγματαρχών, λοχαγών, άνθυπισπιστών, λοχιών και δεκανέων δεκαπλασίων των άλλαχού· ή δέ άπαραίτητος αυτή ανάγκη του καταδικάζει ήμās νά μη έχωμεν στρατόν!».

Και ύπενθυμίζει με προφητική δραματικότητα πώς όταν ή ηρκαία άπλωθι στá Βαλκάνια, τότε στους 30.000 μαχητές του Μαυροβουνίου, στους 100.000 της Σερβίας, στους διπλάσιους της Ρουμανίας, στá χαλύβδινα τηλεβόλα του Κρούπ, στá όπισθογεμη όπλα κ.λ., οί 'Ελληνες θά έχουν νά προσθέσουν μόνο τίς εύχές της καρδιάς τους, τά άρθρα των διακοσίων έφημερίδων

1. Affaires Étrangères. Documents Diplomatiques, έ.ά., σ. 41. Παρόμοιο γεγονός μνημονεύει ό συντάκτης του έγγρ., ότι συνέβη και στο Μοναστήριον.

2. Driault - Lhéritier, έ.ά., σ. 403.

3. 'Ε.ά., σ. 385.

τους, τά επιχειρήματα τῶν χιλίων δικηγόρων τους και τά ψηφίσματα ἀγνώστου ἀριθμοῦ συλλόγων τους¹.

Τό ἄρθρο αὐτό τοῦ Ροϊδῆ, γραμμένο λίγες μέρες μετά τήν ἐξέγερση τῆς Έρζεγοβίνης και τῆς Βοσνίας, ἀποτελεῖ ἕνα ἡχηρό ράπισμα στό πρόσωπο τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως γιά τή φιλοτουρκική της πολιτική και ἀποδεικνύει ἀναντίρρητα τοὺς πόθους τῆς κοινῆς γνώμης γιά μιὰ διαβαλκανική συμμαχία ἐναντίον τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ. Στόν «Άσμοδαῖο» ἐπίσης θά ἐπανεέλθῃ ὁ Ροϊδῆς και τὸ ἐπόμενο ἔτος, μέ τρία ἄρθρα, τῆς 2, 9 και 23 Μαΐου 1876, γιά νά κατηγορήσῃ τίς ἀδικαιολόγητες στρατιωτικές ἐλλείψεις τῆς Έλλάδος, τήν κατασπατάληση τοῦ δημόσιου χρήματος και τήν φιλοτουρκική στάση τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως². Γιά τήν πολιτική αὐτή πολὺ εὐγλωττῆ εἶναι ή παράσταση ποὺ παραθέτει στό φύλλο ὑπ' ἀριθμ. 68 τοῦ «Άσμοδαίου» (2.5.1876): ή Έλλάδα ἀπευθύνεται στήν Τουρκία μέ τὰ ἐξῆς λόγια: «ἀφοῦ χορτάσουν αὐτοὶ οἱ ἀρματωμένοι Έφιάλτες (και ἐννοεῖ τίς τρεῖς μορφές μέ τὰ ὀνόματα Σερβία, Μαυροβούνιο, Έρζεγοβίνη ποὺ διακρίνονται σὲ δεύτερο πλάνο), δόσε μου ἕνα βαξίσι κ' ἐμένα ποὺ ἔχω τόσα χρόνια νά ταραῶζω τὸ γλυκό σου ὄνειρο» (βλ. εἰκ. 1). Οἱ πολεμικὲς προετοιμασίες ποὺ ἀναλαμβάνει ή κυβέρνηση στὰ 1876 εἶναι τόσο ἀτροφικές, ὥστε κανένα δὲν πείθουν ὅτι ὑπάρχει πρόθεση γιά πόλεμο. Γι' αὐτὸ και ἐπιγραμματικά ἔγραφε ὁ «Άσμοδαῖος»: «Ή θέσις τῆς Έλλάδος εἶναι ἀπαράλλακτος ὡς ἀνθρώπου θέλοντος νά ριφθῇ εἰς τήν θάλασσαν και μὴ ἔχοντος μιαν σφάντισκαν ἵνα μεταβῇ εἰς Πειραιᾶ»³. Αὐτὸ βέβαια θυμίζει τήν πασίγνωστη ἐκείνη φράση τοῦ συγγραφέα τῆς «Πάπισσας Ἰωάννας», σύμφωνα μέ τήν ὁποία ή Έλλάδα κατὰ τὸ 1875-1878 εἶχε καταντήσει σάν τὸν παραλυτικὸ ποὺ καταλάβαινε πολὺ καλά ὅτι, γιά νά σωθῇ, ἔπρεπε νά τρέξῃ⁴. Γενικά ή θέση τοῦ Ροϊδῆ ἀντικατοπτρίζει, ἀρχικά τουλάχιστο, τήν υπερέμφανη και ἀξιοπρεπῆ διάθεση τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, ποὺ ἀγνοεῖ τὰ παρασκηνιακὰ πλέγματα τῆς διπλωματίας, νά συμμετάσχῃ στόν ἀγώνα τῶν βορείων γειτόνων του.

4. Ή πιὸ ἀξιοπρόσεκτη περίπτωση ποὺ ἐκφράζει τὸ πνεῦμα αὐτὸ τῆς διαβαλκανικῆς συνεργασίας εἶναι ὁ Λεωνίδας Βουλγάρης. Πρόκειται γιά μιὰ προσωπικότητα μέ πλούσια ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα και σημαντικὲς ἱκανότητες. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ γνωστὸ βιβλίο του ποὺ ἐξέδωσε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1878, ὁ Βουλγάρης διετέλεσε βουλευτής, ἀλλὰ κυρίως ἀφιέ-

1. Ὁλόκληρο τὸ ἄρθρο ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 29 φύλλο τοῦ «Άσμοδαίου» στοῦ Ἑ μ μ α ν ο υ ἢ λ Ρ ο ῖ δ ο υ, Έργα, τ. 7, ἐπιμελεῖα Δ. Πετροκόκκινου και Α. Άνδρεάδου, ἐν Ἀθήναις 1914, σ. 27-30.

2. Έφημ. «Άσμοδαῖος» ἀριθμ. 68 (2. 5. 1876), 69 (9.5.1876), 71 (23.5.1876).

3. Έφημ. «Άσμοδαῖος» ἀριθμ. 73 (6.6.1876).

4. Ἑ μ μ. Ρ ο ῖ δ ο υ, ἑ.ἀ., σ. 92 (ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἄρθρο τοῦ Ροϊδῆ «Γεννηθῆτω φῶς» ποὺ πρωτοδημοσιεύθηκε στὰ 1878).

ΕΛΛ. Ἀφ' ὁποῦ δύνανται αὐτοὶ οἱ ἀρματωμένοι Ἑβραίτες, δότε μου ἓνα βαζοῦ κ' ἡμένα ποὺ ἔγωγ τότε χρόνια π' ἀνέβην τὸ γλυκὸ σου ὄνειρο.

Εἰκ. 1

(«Ἀσμοδαῖος» ἀριθμ. φύλλου 68, 2.5.1876)

ρωσε ὅλες του τίς δυνάμεις γιά τήν ἐκδίωξη τοῦ Ὅθωνα και γιά νά ὀργανώ-
ση και νά κατευθύνῃ κινήματα ἀπό τὸ ἐλεύθερο ἑλληνικὸ κράτος ἀνάμεσα
στοὺς ἀλύτρωτους Ἑλληνες. Ὑπεστήριξε μὲ θέρμη και τόλμη τὴ ρωσικὴ
πολιτικὴ στὰ Βαλκάνια και θεωροῦσε ἀπαραίτητὴ τὴ συμμαχία τῆς Ἑλλάδος
μὲ τοὺς σλαβικοὺς λαοὺς¹. Ἡ θέση του αὐτὴ τὸν ἔφερε ἀντιμέτωπο μὲ τὴν
ἀγγλικὴ πολιτικὴ και τοῦ χάρισε τὴν ἀδίκη φήμη ὅτι εἶναι «ὄργανον Σλα-
βικόν»². Τὸ ἀποκορύφωμα τῶν προσπαθειῶν του γιά μιὰ παμβαλκανικὴ ἐνω-

1. Α. Α. Βοὐλγαρη, Ἀποκαλυφθῆτω ἀλήθεια, σ. 13-56 (κατάκριση τῆς ἀγγλικῆς
πολιτικῆς στήν Ἑλλάδα), 57-70 (ἐπαινος ρωσικῆς πολιτικῆς και βαλκανικῆς συνεργασίας)
και passim. Γιά τὸν Βούλγαρη μᾶς λείπει μία μονογραφία. Βιβλιογραφικὲς και ἀρχαιακὲς
ἐνδείξεις γι' αὐτὸν βλ. στοῦ Ἰωάννου Σ. Νοτάρη, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα, σ. 38 σημ.
1, 239 σημ. 2, 312 σημ. 2, 315, 320.—Ε. Κωφοῦ, Ἡ ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας, σ. 7,
16-18, 24, 26-27, 31-32, 79 σημ. 1, 88.—D o m n a D o n t a s, Greece and the Great Powers
1863-1875, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 170, 173.—Ε. Κόφοs, Greece and the Eastern Crisis, σ.
50 σημ. 1, 51-52, 64-66, 67, 68, 97, 98, 106-107, 114, 148, 180. Βλ. και ἐπόμε. σημ.

2. Ὁ Βοὐλγαρηs, ἑ.ἀ., σ. 90, 103, μὲ κανένα τρόπο δὲν δέχεται ἓνα τέτοιο χαρα-
κτηρισμό. Ἀπὸ τίς σελίδες τοῦ βιβλίου του διαφαίνεται ὁ ἔνθερμος πατριωτισμὸς του και
ἡ πίστις του στὴν ἑλληνικὴ Μεγάλὴ Ἰδέα. Γιά τὴν πραγματοποιήσῃ τῆς βέβαια, ἀντίθετα
ἀπὸ ἄλλους, θεωροῦσε ἀναγκαία τὴ συμμαχία μὲ τὸ σλαβικὸ στοιχεῖο. Αὐτὸ φυσικὰ δὲν
σημαίνει ὅτι ὁ Βούλγαρης πρέπει νά θεωρηθῇ στὴ σκέψη και στὶς διαθέσεις Βούλγαρος.
Πρόσφατὴ ἔρευνα τοῦ Ν. Τοδορον ἀποδεικνύει ὅτι ὁ πατέρας τοῦ Λεωνίδα, ὁ Ἀναστάσιος
Βούλγαρης, ἦταν ἀπὸ τὸ Πιάνετς τῆς Βουλγαρίας και ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Λεωνίδας μὲ μία πολὺ
ἐγκάρδια και φιλικὴ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Βούλγαρο ἀγωνιστὴ Παναγιώτῃ Ἡτόν ἀνα-
φέρει ὅτι καταγόταν ἀπὸ τὴ Βουλγαρία: βλ. N i k o l a j T o d o r o n, Pismo na L. Vulgaris
do P. Hítov, «Istoričeski Pregled» τ. 23, τευχ. 1, 1967, σ. 98-101 (ὅπου και πανομοιότυπο μέ-
ρους τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βούλγαρη, στὰ ἑλληνικά, ἀπὸ Ἀθήνα, 20 Ἰουλίου 1870). Περιλήψη
τοῦ ἄρθρου βλ. στοῦ Δελτίου Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας (ἐκδ. Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονή-
σου τοῦ Αἴμου), ἔτος Ε', τευχ. 16, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 23-25, ἀπὸ τὸν Α. Ι. Θ(α)βώρη). Γιά
τὴ δραστηριότητα τοῦ Α. Βούλγαρη στὶς διαβαλκανικὲς ἐπαφὲς ἰδίως κατὰ τὸ 1876 βλ.
ἐπίσης Ν. Τοδορον, Aprilskoto vástanie i Gráckata odvestenost, στόν τόμ. Aprilsko
vástanie 1876-1966, Sofija 1966, σ. 151-156. Βλ. μετάφραση τῆς ἐργασίας αὐτῆς στὰ ἑλλη-
νικά ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Θ. Λαμπρίδη στοῦ Δελτίου, ἑ.ἀ., σ. 43-55. Γιά τὸν πατέρα Ἀνα-
στάσιο Βούλγαρη και τίς διεκδικήσεις τῆς οἰκογενείας του βλ. τὰ δύο ἔγγραφα στοῦ Ν i k o l a j
T o d o r o n - V e s e l i n T r a j k o v, Bálgarí Učastnici v borbite za osvoboždenieto
na Gárcija 1821-1828, Sofija 1971, σ. 86-89. Εἶναι φυσικὰ ὑπερβολὴ νά χαρακτηρίσωμε
Βούλγαρο τὸν Βούλγαρη γιά τοὺς ἐξῆς δύο λόγους: α) Ἐφ' ὅσον ἡ καταγωγὴ του εἶναι ἀπὸ
τὴ Βουλγαρία, τί ἀποκλείει νά προέρχεται ἀπὸ μία ἀπὸ τίς πολυάριθμες ἑλληνικὲς οἰκο-
γένειες, ποῦ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ζοῦσαν στήν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία και σὲ ἄλλα μέρη τῆς
σημερινῆς Βουλγαρίας κατὰ τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Τὰ στοιχεῖα ποὺ προσκομίζει
ὁ Τοδορον ἐνισχύουν μᾶλλον παρά ἐξασθενοῦν τὴν ἂποψη γιά καταγωγὴ ἀπὸ Ἑλλήνες ἐγκα-
ταστημένους στὴ Βουλγαρία. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀναμφισβήτητὰ ἀπαιτεῖται περισσότερη
ἔρευνα. Τὸ ἐπώνυμο ἐξ ἄλλου (Βούλγαρης) προήλθε ἀπὸ παραστούκλι ποὺ δίδοταν, ὡς
πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ἀκόμη, στοὺς Ἑλλήνες ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ρω-
μυλία ἢ τὴ λοιπὴ Βουλγαρία και ἐγκαθίσταντο στὴ Νότια Ἑλλάδα. β) Τὸ ὅτι ὁ Α. Βούλγα-
ρηs ἀναφέρει (στοῦ γράμμα του πρὸς τὸν Ρ. Ἡτόν) ὅτι κατάγεται ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, δὲν ση-

ση και την εμπρακτική εφαρμογή του συνθήματός του «ή 'Ανατολή διὰ τῆς 'Ανατολῆς κατὰ τοῦ κοινοῦ δυνάστου καὶ κατακτητοῦ 'Οσμάνου»¹ παρατηρεῖται στὰ κρίσιμα χρόνια 1875-1878. Διατηρεῖ πυκνὴ ἀλληλογραφία καὶ συνάπτει στενὲς φιλίες μετὰ Σέρβους ἀξιωματοῦχους². Χάρη σὲ δικές του ἐνέργειες καταρτίζεται «'Εθνικὴ 'Επιτροπὴ» στὶς 18 'Απριλίου 1876, στὴν ὁποία πρόεδρος ὀρίζεται ὁ ὑποστράτηγος Σκαρλάτος Σούτσος καὶ συμμετέχουν ὡς μέλη οἱ 'Αρτ. Μίχος, συνταγματάρχης, 'Αριστοτ. Βαλαωρίτης, Πέτρος Α. Μαυρομιχάλης, Χρ. Βυζάντιος, Θ. Κολοκοτρώνης, συνταγματάρχης, Α. Μεταξᾶς, ὁ ἴδιος ὁ Βούλγαρης καὶ ὁ Α. Μήτσας. 'Η προκήρυξη ποὺ συνέταξε ἡ 'Επιτροπὴ αὐτὴ, ἀπευθυνόμενη στοὺς 'Ελληνες, ἀναφέρεται ἅμεσα στοὺς ἐπαναστάτες 'Ερζεγοβινίους, τοὺς ὁποίους δὲν διακρίνει ἀπὸ τοὺς Κρητικούς, τοὺς Ρουμελιώτες, τοὺς Δωδεκανησίους καὶ τοὺς ἄλλους 'Ελληνες, γιατί πολεμοῦν γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὰ «ἀστικά τους δικαιώματα» ἐναντίον τῆς ὀθωμανικῆς δυναστείας. «Οἱ τραυματῖαι τοῦ πολέμου», συνεχίζει ἡ προκήρυξη, «τὰ ὀρφανὰ καὶ αἱ χῆραι τῶν πολεμιστῶν ἐπικαλοῦνται τὴν ἀρωγὴν πάσης εὐαισθήτου ἑλληνικῆς καρδίας ἐνταῦθα τε καὶ ἄλλαχού. 'Η 'Ελλάς βαρυσταλάτος ἤκουσε τὴν θρηνώδην καὶ λιγυρὰν τῶν 'Ερζεγοβινίων φωνήν, διότι εἶναι ἡ φωνὴ παρθένου θρηνούσης τὸν πατέρα της, εἶναι ἡ φωνὴ συζύγου κλαιούσης τὸν ἄνδρα της, εἶναι ἡ φωνὴ οἰκογενείας ἀπορφα-

---

μαίνει ὅτι ἔχει καὶ ἐθνικὴ βουλγαρικὴ συνείδηση. Δὲν γράφει ὅτι εἶναι Βούλγαρος. 'Ὅπως σωστὰ ἄλλωστε παρατηρεῖ ὁ Todorov, Pismo, ἔ.ἀ., σ. 98, ὁ Λεωνίδας ὑπενθυμίζει τὴν καταγωγὴν του ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ περισσότερη ἐμπιστοσύνη ἀπὸ τὸν Βούλγαρο ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς του καὶ νὰ τὸν πείσῃ γιὰ τὸ ἰδεολογικὸ ἐπαναστατικὸ του πρόγραμμα. 'Απὸ τὰ ὅσα τώρα στοιχεῖα καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου του, ὁ Α. Βούλγαρης ἐμφανίζεται σὰν 'Ελληνας ἐθνικιστὴς καὶ γενικά σὰν μία δυναμικὴ προσωπικότητα ποὺ γνωρίζει καλὰ τὸν βαλκανικὸ χῶρον, πρόσωπα καὶ πράγματα, καὶ ἀποτελεῖ προδρομικὴ μορφή ὡς πρὸς τὴ συνεργασία τῆς 'Ελλάδος μετὰ τοὺς Σλάβους γείτονές της, ὅπως θὰ ἐκδηλωθῇ, ἀργότερα, στοὺς βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912-13.

1. Β ο ὑ λ γ α ρ η, 'Αποκαλυφθῆταί ἀλήθεια, σ. 93. Δὲν ἦταν μόνο ὁ Βούλγαρης θιασώτης τῆς ἰδέας αὐτῆς. Καὶ ὁ γνωστός δημοσιογράφος Θωμᾶς Πασχίδης ὑποστήριξε, στὴν ἀρχὴ τουλάχιστον, μὲ μεγάλο ζήλο τὴν παμβαλκανικὴν συνεργασία ἢ τὴ συγκρότηση μιᾶς 'Ανατολικῆς 'Ομοσπονδίας ποὺ θὰ ἐξουδετέρωνε ὄχι μόνο τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐχθροὺς ἀπὸ Βορρᾶ καὶ Δύση. Μετὰ τὴν ἐκρήξη τῆς ἐπαναστάσεως στὴν 'Ερζεγοβίνη ἐνδιαφέρθηκε ἐνεργητικὰ. Ταξίδεψε μάλιστα στὴ Βοσνία καὶ Σερβία σὰν ἀνταποκριτὴς γαλλικῶν ἐφημερίδων. Γρήγορα ὅμως ἄλλαξε ἰδέες κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς πανσλαβιστικῆς κινήσεως: βλ. I. M. X α τ ζ η φ ὠ τ η, Θ. Α. Πασχίδης (1836-1890), 'Αθήνα 1974, σ. 63, 67, 282-289, 297, 315-316.

2. Β ο ὑ λ γ α ρ η, ἔ.ἀ., σ. 74 (ἐπικοινωνία μετὰ τὸν Σέρβο συνταγματάρχην Βέκερ), 83-85 (ἐπαφὲς μετὰ τὸν Μιλουτίν Γαράσανιν), 97-109 (ἐπιστολὲς ἀπὸ Σέρβους). Γιὰ ἀνέκδοτες ἐπιστολὰς τοῦ Α. Βούλγαρη πρὸς Σέρβους ἐπισήμους βλ. Κ ω φ ο Ὑ, 'Η ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας, σ. 16 σημ. 2.

νισθείσης και πενθηφορούσης. Ἡ Ἑλλάς σπεύδει εἰς ἐκτέλεσιν τοῦ ἱεροῦ της καθήκοντος πρὸς ἀδελφὴν, πρὸς λαὸν ἐλευθερόφροναν»¹.

Τὴν ἀνοιξη τοῦ 1876 ὁ Βούλγαρης βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο τῶν ἑλληνοσερβικῶν ἐπαφῶν. Ὑποδέχεται στήν Ἀθήνα και ἐνημερώνει τὸν ἐπίσημο ἀπεσταλμένο τῆς Σερβικῆς κυβερνήσεως Μιλουτίν Γαράσιναν μεταδίδει τὶς ἀπόψεις Ἀθηνῶν-Βελιγραδίου στὸν Μιλάνο και τὸν Κουμουνδούρο, ὁ ὁποῖος ἀμφιβάλλει ὡς τὴν τελευταία στιγμή ἂν ἡ Σερβία κηρύξη τὸν πόλεμο κατὰ τῆς Τουρκίας. Οἱ ἀμφοταλαντεύσεις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἂν και προκαλοῦν δυσφορία, δὲν ἐπιφέρουν ψυχρότητα στοὺς Σέρβους. Ὁ Μιλάνο θὰ τόνισῃ ὅτι τὰ σχέδιά του προϋποθέτουν τὴν συμμαχία μὲ τὴν ἀγαπητὴ Ἑλλάδα, τῆς ὁποίας τὰ συμφέροντα συμβαδίζουν μὲ αὐτὰ τῆς Σερβίας². Στὴ διακήρυξή του μάλιστα πρὸς τοὺς ὑπηκόους του ἀναφέρει ὅτι δὲν εἶναι μόνοι στὸν ἀγῶνα τους, ἀλλὰ ἔχουν συμμάχους τὰ ἀδελφία τους, τοὺς εὐγενεῖς Ἑλληνες, τοὺς γενναίους ἀπογόνους τῶν Μποτσαραιῶν και τῶν ἄλλων ἀρχηγῶν³.

5. Τελικὰ ἡ Σερβία θὰ κηρύξη τὸν πόλεμο στὶς 30 Ἰουνίου 1876. Ἡ Ἑλλάδα θὰ μείνῃ οὐδέτερη. Ὁ Βούλγαρης θὰ ἀπομονωθῇ, ἀλλὰ θὰ συνεχίσῃ ἀπεγνωσμένα τὶς προσπάθειές του. Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, ἀρχηγὸς τοῦ ἀνερχόμενου «πέμπτου κόμματος», θὰ σπεύσῃ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν οὐδετερότητα μὲ τὸ ἄρθρο του τῆς 2 Ἰουλίου 1876 στήν ἐφημερίδα «Ὠρα». Ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ πατριωτικοὶ ἀγῶνες τῶν Σλάβων ἔκρουσαν τὴν καρδιά τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ και προκάλεσαν τὸ θερμὸ τοῦ ἐνδιαφέρον. Δὲν ὑπάρχει ψυχρότητα ἀνάμεσα στοὺς δύο λαοὺς. Ἡ Ἑλλάδα, ὅμως, οὔτε τὴ δύναμη οὔτε τὸ δικαίωμα ἔχει νὰ προσφέρῃ βοήθεια· εἶναι ἐκτεθειμένη στὴ θάλασσα, ἀπροετοίμαστη στὴ στεριά, και δεσμεύεται ἀπὸ διεθνεῖς ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στήν Εὐρώπη. Ἀκόμη και ἡ Ρωσία, ὑπενθυμίζει, ποὺ τρέφει φυσικὴ συμπάθεια στὸν σλαβικὸ ἀγῶνα, γιὰ λόγους δικῆς της ἀσφάλειας, παραμένει ἀμέτοχη. Ἡ οὐδετερότητα ὥστόσο πρὸς τὴν Τουρκία δὲν ἀποτελεῖ δόγμα. Ἡ Ἑλλάδα ὀφείλει νὰ προετοιμασθῇ και νὰ ἐπέμβῃ, ὅταν οἱ καταστάσεις τὸ ἐπιβάλλουν⁴.

1. Βούλγαρης, ἑ.ἀ., σ. 86-87. Πρβλ. και Driault-Lhéritier, *Histoire Diplomatique*, τ. 3, σ. 389, 399.

2. Driault-Lhéritier, ἑ.ἀ., σ. 386.

3. Βούλγαρης, ἑ.ἀ., σ. 123.

4. Βλ. τὸ ἄρθρο στὰ Περὶ Χαρίλαου Τρικούπη Ἀνάλεκτα ἐκ δημοσιευμάτων, τ. 1 (14), ἐν Ἀθήναις 1912, σ. 689-695. Τελευταία ἀναδημοσίευση βλ. στοῦ Χαρ. Τρικούπη, *Τὶς πταίει; Ἐπιμέλεια Βασ. Γ. Βανδῶρου*, Ἀθήνα 1971, σ. 60-65. Πρβλ. ἐπίσης τὴν ἀγόρευση τοῦ Τρικούπη στὴ Βουλὴ τὴν 27 Ὀκτωβρίου 1876, μὲ τὴν ὁποία προτείνει τὴ γρήγορη στρατιωτικὴ προπαρασκευὴ τῆς χώρας και δέχεται τὴν οὐδετερότητα, ἀλλὰ ὄχι και τὴν ἀπραξία: Ἀνάλεκτα, ἑ.ἀ., σ. 705-710.

Πρόκειται βέβαια για μιὰ μετριοπαθή άποψη πού βλέπει τήν ούδετερότητα σάν μέτρο προσωρινό. Έμμεση άπάντηση στή στάση τοῦ Τρικούπη μπορεῖ νά θεωρηθῇ τὸ κύριο ἄρθρο τοῦ Θεοτοόμπη (= Έμμ. Ροῖδη) στὸν «Άσμοδαῖο» τῆς 4 Ἰουλίου 1876¹. Άφοῦ παραθέσει τὰ σπουδαιότερα σημεῖα τοῦ παλαιότερου ἄρθρου του τῆς 10 Αὐγούστου 1875, καταφέρεται μὲ δριμύτητα ἐναντίον τῆς ἀδιαφορίας τῆς ἐλληνικῆς βουλῆς, πού ἀσχολεῖται ἐπὶ μῆνες μὲ τὸν ἔλεγχο τῆς γνησιότητος τῶν ἐκλογῶν², ἐνῶ ἡ ἐπανάσταση τῆς Ἑρζεγοβίνης ἀπλώνει τὴν πυρκαῖα στὴ Βαλκανική. Μὲ ψυχρὴ λογικὴ, συνεχίζει ὁ Ροῖδης, ὁ πολιτικὸς κόσμος μετρᾷ τὶς δυνάμεις τῶν σλαβικῶν ἐθνῶν καὶ ὑπολογίζει τὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴ σύγκρουσή τους μὲ τὴν Τουρκία. Τὸ ἐπιχείρημα ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀξιόμαχος στρατὸς δὲν προβάλλεται πιά. Ἀκόμη καὶ ἂν ἡ κυβερνήσις διέθετε τέτοιο στρατὸ, θὰ ἦταν περιττὸς, γιατί ὅλα τὰ παράλια μέρη τῆς Ἑλλάδος θὰ καταστρέφονταν ἁμέσως ἀπὸ τὸ τουρκικὸ ναυτικόν. Μὲ ἀγανάκτηση εἰρωνεύεται τὴ θλιβερὴ εἰκόνα πού παρουσιάζει ἡ χώρα σὲ τόσο κρίσιμες στιγμὲς ἐξ αἰτίας τῆς κακῆς διαχειρίσεως τῶν ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν θεμάτων. Παραστατικὸ μάλιστα εἶναι τὸ ὁλοσέλιδο σχεδιασμοῦ πού παραθέτει ἡ ἐφημερίδα αὐτή: παριστάνεται ἡ Σερβία νὰ καλῇ σὲ συμμαχίαν τὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ: «ἔχε τὰς εὐχὰς μου. Μένω θεατῆς». Στὸ βάθος διακρίνεται ὁ Τοῦρκος μὲ τὸ σπαθὶ στὸ χέρι (βλ. εἰκ. 2). Ἡ εἰρωνεία εἶναι καταφανής³. Μὲ ὁξὺ ἐπίσης εἰρωνικὸ πνεῦμα ἀντιμετωπίζει ὁ συντάκτης τοῦ «Άσμοδαίου» τὰ μέτρα τῆς κυβερνήσεως γιὰ τὶς πατριωτικὰς ἐνέργειες τοῦ Λ. Βούλγαρη καὶ Γ. Ζηνοπούλου, γενικοῦ γραμματέα τοῦ Ὑπουργείου Ἑσωτερικῶν, τὴ δραστηριότητά στὴν Ἀθήνα τοῦ Τούρκου πρεσβευτῆ Φωτιάδη μπέη καὶ τὶς ὑπερβολὰς τῶν τουρκικῶν πληροφορικῶν δελτίων γιὰ τὶς ἀπώλειες τῶν Σέρβων πολεμιστῶν⁴.

1. Εἶναι γνωστὸ πάντως ὅτι ὁ Ροῖδης ἀνῆκε στὸ «πέμπτο» κόμμα τοῦ Τρικούπη: βλ. Έμμ. Ροῖδου, Ἔργα, τ. 7, ἔ.ἀ., σ. ζ'.

2. Πραγματικὰ ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς «Εφημερίδος τῶν συζητήσεων τῆς Βουλῆς» περιόδου Ζ', σύνοδος Α', τ. 1 (11.8-6.10.1875), Ἀθῆναι 1875, τ. 2 (7.10-16.12.1875), Ἀθῆναι 1876, τ. 3 (17-23.12.1875), Ἀθῆναι 1876, προκύπτει ὅτι στὸ δεύτερο ἐξάμηνο τοῦ 1875 ἡ Βουλὴ δὲν συζητᾷ θέμα σχετικὸ μὲ τὴ νέα κατάσταση πού δημιουργοῦσε στὰ Βαλκάνια ἡ ἐξέγερσις τῆς Ἑρζεγοβίνης καὶ τῆς Βοσνίας. Μεγάλον μέρος ἀπὸ τὴ δραστηριότητά τους τὴν περίοδο αὐτὴ οἱ βουλευτὲς τὸ ἀφιέρωσαν στὸν ἔλεγχον τῶν ἐκλογικῶν ἀποτελεσμάτων. Σχετικὰ μὲ τὴν πολεμικὴ προετοιμασίαν συζητήθηκαν μόνον νομοσχέδια ἀναφερόμενα στὴ χορηγία πιστώσεως 500.000 δραχμῶν γιὰ τὴν ἀγορὰ ὀπλῶν «συστήματος Μυλωνά» («Εφημερίς», ἔ.ἀ., τ. 2, σ. 254, 378-380, 383, 402-403, καὶ Παράρτημα τῆς Ἑφημερίδος, σ. 208-209) καὶ γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀξιωματικῶν ἢ τὴ δύναμις τοῦ στρατοῦ ξηρᾶς καὶ τοῦ ναυτικοῦ («Εφημερίς», ἔ.ἀ., τ. 2, σ. 504-505, 506, 511, 514-515, τ. 3, σ. 51-54). Ὁ Κουμουνοῦδρος ἐπίσης στὶς 20 Δεκεμβρίου 1875 πρότεινε στὴ Βουλὴ νομοσχέδιο περὶ στρατολογίας («Εφημερίς», ἔ.ἀ., τ. 3, σ. 50, καὶ Παράρτημα, σ. 350-353, 364-376+4 σελίδες χωρὶς ἀρίθμηση).

3. Ἐφημ. «Άσμοδαῖος» ἔτος Β', ἀριθμ. 77, 4 Ἰουλίου 1876.

4. Στὸ ἴδιο φύλλον τῆς ἐφημερίδας (δὲν ὑπάρχει σελιδαρίθμηση). Ἄς σημειωθῇ ὅμως

Σάν χαρακτηριστικό παράδειγμα της ειρωνικής αυτής διαθέσεως θα άξιζε να παρατεθώ το ακόλουθο «τηλεγράφημα»: «Τηλεγράφημα του έν Βε-

Εικ. 2

(«Άσμοδαίος» άριθμ. φύλλου 77, 4.7.1876)

ότι σέ προγενέστερο φύλλο του «Άσμοδαίου» τó ύπ' άριθμ. 75 (20.6.1876) επικρίνεται «ό μετερχόμενος τó επάγγελμα τής μεγάλης ιδέας» Λεωνίδας Βούλγαρης, τού όποιου «τά μυστικά τής Μεγάλης Ίδέας τόσοσ καλώς φυλάττονται, ώστε πίπτοντα έκ τών τρυπημένων θυλακίων του συλλέγονται καθ' όδόν υπό τού τυχόντος». Ό συντάκτης επίσης τής εφημερίδας επιθυμεί νά μάθι γιατί έστάλη ό Γ. Ζηνόπουλος στην Κέρκυρα και σέ τί άποσκοπούν τά τηλεγραφήματά του πρós τόν Βούλγαρη. Είναι γνωστό έξ άλλου ότι και ό Ζηνόπουλος και ό Βούλγαρης κατηγορήθηκαν, χωρίς όμως νά προσκομισθούν βέβαιες άποδείξεις, ότι καταχράσθηκαν χρήματα πού είχαν σταλή από τούς Σέρβους: Κ ο ρ ο s, Greece and the Eastern Crisis, σ. 66 σμ. 4.

λιγραδιώ ήμετέρου άναποκριτού μās αναγγέλλει ότι έπειδ ή άπαντες οί κά-
τοικοι τής Σερβίας δέν έπαρκούσιν, όπως έξοφλήσωσι τούς λογαριασμούς
τών κατά τά τουρκικά δελτία φονευθέντων και πληγωθέντων Σέρβων, ή Σερ-
βική Κυβέρνησις έδανείσθη χιλίους πεντακοσίους Σέρβους του Αύστριακού
Βανάτου του Τεμεσβάρ, όπως συμπληρώση τόν άπαιτούμενον άριθμόν και
μή χρεωκοπήση»¹.

6. Έν τώ μεταξύ από τώ δεύτερο έξάμηνο του 1876 ή δεινή θέση των
Σέρβων προκάλεσε δραστήριες έπεμβάσεις όχι μόνο τής Ρωσίας, αλλά και
τής Αγγλίας προς την Ύψηλή Πύλη. Τά γεγονότα και τά διπλωματικά παρα-
σκήνια είναι γνωστά². Δέν έχει ώστόσο αξιολογηθ ή μέσα στο σύνολο των
αντιδράσεων τής κοινής γνώμης τώ συλλαλητήριο του άθηνάϊκού λαού στις
19 Σεπτεμβρίου/1 Οκτωβρίου 1876. Στή λαϊκή συνάθροιση πού έγινε στήν
Πνύκα έδωσαν μέ την ένεργητική παρουσία τους τεράστιο ήθικό κύρος ό
πρύτανις του Πανεπιστημίου Παπαδάκης, ό γνωστός ιστορικός του έλλη-
νισμού καθηγητής Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, ό όποιος και μίλησε,
καθώς και οί καθηγητές Έμ. Κόκκινος και Ν. Δαμαλάς. Παρευρίσκονταν
έπίσης ό μητροπολίτης Αθηνών μέ δύο μέλη τής συνόδου. Οί συναθροι-
σθέντες έξέδωσαν ψήφισμα, άπευθυνόμενο στήν Εύρώπη, μέ τώ όποιο εξέ-
φραζαν τήν εύγνωμοσύνη του έλληνισμού γιά τήν πρόνοια νά αναγνωρισθ ή
αύτονομία στους Βοσνίους, Έρζεγοβινίους και Βουλγάρους, και διαμαρτύ-
ρονταν γιати παραγνωρίζονταν τά δικαιώματα του έλληνικού έθνους³.

Τήν έποχή αύτή (φθινόπωρο του 1876) μάταια ή έλληνική κυβέρνηση
προσπαθεί νά συμμετάσχη στή συνδιάσκεψη τής Κωνσταντινουπόλεως πού
οργανώθηκε κυρίως μέ άγγλική πρωτοβουλία⁴. Πρόκειται άναμφισβήτητα
γιά άδιαφορία, άν όχι και ταπείνωση. Οί διεκδικήσεις του έλληνισμού
δέν θά άκουσθούν. Οί Μεγάλες Δυνάμεις ένδιαφέρονται γιά όσους άνέπτυ-

1. Στο φύλλο «συνέχεια του άριθμού 77». Η ρουσφετολογία και ή άργυρολογία των
βουλευτών θά όδηγήσουν τόν εύθικτο εκδότη στήν προσωρινή διακοπή τής εκδόσεως του
«Άσμοδαίου» μετά τώ φύλλο άριθμ. 78 (11.7.1876). Τώ έπόμενο φύλλο θά βγ ή μόλις στις
17.8.1880.

2. Βλ. π.χ. A d o l p h e d' A v r i l, *Négociations relatives au traité de Berlin et aux arrangements qui ont suivi 1875-1886*, Paris 1886, σ. 89 κ.έ.—Serge G o r i a i n o v, *La Question d'Orient à la veille du traité de Berlin (1870-1876) d'après les archives russes*, Paris 1948, σ. 61 κ.έ.—M i h a i l o D. S t o j a n o v i ć, *The Great Powers and the Balkans 1875-1878*, Cambridge 1939, σ. 12 κ.έ.—B. H. S u m n e r, *Russia and the Balkans 1870-1880*, London 1962, σ. 137 κ.έ.

3. Έπαμεινώνδα Κ. Κυριακίδου, *Ιστορία του συγχρόνου Έλληνισμού*, τ. 2, έν Αθήναις 1892, σ. 552. Πρβλ. και D r i a u l t - L h é r i t i e r, έ.ά., σ. 400.

4. D r i a u l t - L h é r i t i e r, έ.ά., σ. 390, 404.

ξαν πολεμική δραστηριότητα, γιὰ τοὺς Σέρβους, τοὺς Μαυροβουνίους, τοὺς Βουλγάρους, τοὺς Βοσνίους, τοὺς Ἑρζεγοβινίους. Ὁ Ἑλληνας ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Α. Κοντόσταυλος σπεύδει στὶς 18/30 Ὀκτωβρίου 1876 μὲ ἐκτενεῖς ὁδηγίες νὰ ἐνημερώσῃ τὸν ἐπιτετραμμένο γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ὑποθέσεις στὸ Παρίσι Νικόλαο Π. Δηλιγιάννη. Στὸ ἔγγραφο αὐτὸ ὑπενθυμίζονται οἱ θυσίες τῶν Ἑλλήνων καὶ οἱ προσπάθειές τους γιὰ τὴν εἰρήνην στὰ Βαλκάνια, ἡ ὁποία θὰ ἐδραιωθῇ μόνον ἂν τὰ δίκαια τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ ἀναγνωρισθοῦν σὲ ἴση μοῖρα μὲ ἐκεῖνα τῶν Σέρβων καὶ Βουλγάρων¹. Ἀποτέλεσμα τῆς ἐνέργειας αὐτῆς ὑπῆρξε ἡ ἀποστολὴ σχετικοῦ ὑπομνήματος ἀπὸ τὸν Γάλλο ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν δούκα Decazes στοὺς Γάλλους πλερεξουσίους στὴν Κωνσταντινούπολη (ἀπὸ Βερσαλίες, 5 Ἰανουαρίου 1877)². Θετικότερες συνέπειες ὅμως δὲν ἀκολούθησαν.

Ἐτοί οὐ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἀπολύτρωση τῶν Ἑλλήνων μεταβαλλόταν ἀπὸ στρατιωτικὸς σὲ διπλωματικὸ· καὶ ὁ τελευταῖος αὐτὸς εἶναι ἕνας ἀγῶνας κατὰ τὸν ὅποῖον οἱ ἀσθενέστεροι μοιραῖα καὶ μὲ βεβαιότητα ὑποχωροῦν, ἀλλὰ σιγά- σιγά. Ἡ διπλωματικὴ μορφήν τοὺς κάνει τὶς ἥττες λιγότερο ὀδυνηρές· ναρκώνει ὅμως συνάμα τὸν παθόντα καὶ μαραίνει τὸν ὀργανισμό του. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι πολὺ πιὸ χειρότερη ἀπὸ τὸ ἐχθρικὸ ξίφος³. Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα ἐξ ἄλλου τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα τῶν Σλάβων στὰ μάτια πολλῶν φαίνονταν διαμετρικὰ ἀντίθετες. Οἱ πληγὲς ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀγγλογαλλικὴ κατοχὴ τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῆς Ἀθήνας τὸ 1854 ἦταν ἀρκετὰ νωπές. Ἡ ἴδρυσή ἐπίσης τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας στὰ 1870 μὲ τὴν ἀμέριστη ὑποστήριξη τῆς Ρωσίας προκαλοῦσε σοβαρὰς ἀνησυχίες στὸν ἑλληνισμό. Ἐβλεπε πὼς τίποτε δὲν τὸν ἐξασφάλιζε ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ ναυτικὴ παρουσία στὸ Αἰγαῖο τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Τουρκίας. Καὶ ὅμως παρὰ τὴν τραγικὴ θέσιν τῆς χώρας, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐξεδήλωνε τὴ συμπάθειά του πρὸς τοὺς ἀγωνιζομένους Σέρβους καὶ ἀπαίτουσε ἄμεση ἐνέργεια. Τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκεντρώθηκαν στὴ μελέτη αὐτὴ τὸ ἐπιβεβαιώνουν κατὰ τρόπο ἀναντίρρητο.

1. Παρόμοιοι περιεχομένου ἔγγραφο δημοσιεύθηκε στὸ *Livre Vert* (ἰταλικὴ ἐκδοσὴ), ὅπως ἀναφέρεται στοῦ S. Th. Lascaris, *La politique extérieure de la Grèce avant et après le Congrès de Berlin (1875-1881)*, Paris 1924, σ. 43-44. Πρόκειται γιὰ ἐκτενὴ ἀνακοίνωση μὲ χρονολογία 30 Σεπτεμβρίου 1876 πρὸς τὶς κυβερνήσεις τῶν Δυνάμεων. Τὸ ἔγγραφο ποὺ χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ βρίσκεται στὰ Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France-Mémoires et documents, Fonds divers: Turquie, τ. 102, φ. 35^r-42^r. Πρβλ. μνεία στοῦ B. G. Spiridonakis, *Empire Ottoman. Inventaire des mémoires et documents aux Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France, Thessaloniki* 1973, σ. 277.

2. Arch. Aff. Étr. France, ἑ.ἀ., τ. 102, φ. 341^r-345^r. Μνεία στοῦ Spiridonakis, ἑ.ἀ., σ. 280. Τὸ Μémοire (στὸ φ. 342^r-345^r) μπορεῖ νὰ τὸ βρῇ κανεὶς ἐκδεδομένο στοῦ Lascaris, ἑ.ἀ., σ. 52 σημ. 1. Δὲν ἀναφέρεται ὅμως οὔτε χρονολογία τοῦ ὑπομνήματος οὔτε ἀρχεακὴ ἔνδειξη ἀπ' ὅπου ὁ ἐκδότης ἀντλεῖ.

3. Ἐμμ. Ροῖδου, Ἔργα, τ. 7, ἑ.ἀ., σ. 1'.

Ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος ποὺ ἀκολούθησε (1877-78) ἐπιδίωξε λύση εὐνοϊκὴ μόνο γιὰ μία ἀπὸ τὶς βαλκανικὲς ἐθνότητες, τοὺς Βουλγάρους. Ἡ εὐχὴ τότε τοῦ Κ. Μάρξ νὰ νικηθοῦν οἱ Ρῶσοι, γιατίι ἡ ἥττα τοὺς θὰ ἐπιτάχυνε τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση στὴ Ρωσία καὶ ἐν συνεχείᾳ στὴν Εὐρώπῃ¹, δὲν πραγματοποιήθηκε. Σήμερα ὥστόσο μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ νίκη ἐκείνη τῶν Ρώσων, μὲ τὴ μονομερὴ λύση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος ποὺ ἐπέβαλλε, ἐπιτάχυνε τὴν ὀρίμανση τῆς ιδέας γιὰ μιὰ καθαρὰ διαβαλκανικὴ συνεννόηση καὶ συμμαχία ἐναντίον τῶν Τούρκων, ἡ ὁποία σὲ ὅλο της τὸ μεγαλεῖο θὰ πραγματοποιηθῇ τριάντα χρόνια ὀργότερα, κατὰ τὸ 1912-13.

ΖΑΧ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

---

1. Μάρξ, Τὰ ὑπέρ καὶ τὰ κατὰ, Οἱ φάκελλοι Mondadori, Ἀθῆναι 1972, σ. 106

RÉSUMÉ

Zacharias N. Tsirpanlis, Les Grecs et l'insurrection de 1875 en Herzégovine et en Bosnie.

Le but de cette étude est d'examiner la position prise par l'opinion publique grecque en été 1875 à l'égard de l'insurrection des Herzégovins et des Bosniaques. D'après des témoignages peu connus ou totalement inexploités, le peuple grec participant au combat des Slaves insurgés leur témoigna des marques de sympathie et de gratitude.

En effet, la recherche des sources relatives à cet argument contribue à éclaircir les situations suivantes:

a) Les habitants de l'île de Crète manifestent leur enthousiasme pour les succès militaires des Herzégovins; ils reprennent les armes et se donnent le serment fraternel en vue du combat prochain; ils expriment l'intention d'envoyer un corps de 300 volontaires aux régions insurgées de l'Herzégovine et de la Bosnie et adressent à leurs chers frères, les révoltés de ces deux régions, une lettre cordiale et émouvante, datée du 5 septembre 1875.

b) Dans l'île de Chypre, l'insurrection de l'Herzégovine et de la Bosnie provoqua entre les Grecs et les Turcs de la haine et une recrudescence du fanatisme religieux.

c) A Athènes, le gouvernement grec reste faible, et quel que soit l'homme au pouvoir, Koumoundouros ou Deligeorgis, il suivit respectivement la politique russe ou la politique anglaise. Le refus de Koumoundouros pour une collaboration militaire avec les Serbes fut rigoureusement critiqué par l'auteur connu et perspicace commentateur de la vie politique, Emmanuel Roïdis. Ses articles, publiés dans le journal satirique intitulé «Asmodaios», montrent le désir de l'opinion publique en faveur d'une alliance balkanique contre l'ennemi commun, les Turcs. On souligne, d'autre part, la personnalité qui par excellence exprima cet esprit de collaboration interbalkanique, Léonidas Voulgaris. Ce fut lui qui fonda «La Commission Nationale» (le 18 avril 1876), destinée à secourir les insurgés Herzégovins, et qui joua le rôle principal dans les relations serbo-grecques. En regard des réactions de l'opinion publique, on peut également mentionner la grande rencontre des Athéniens du 19 septembre 1876, par laquelle ils manifestèrent leur sympathie aux combattants Bosniaques, Herzégovins et Bulgares.